

نگاهی به تحقیق آثار خطی فارسی باکو

دکتر نصیب گویشوف

کارشناس ارشد انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان (باکو)

کتب خطی در تاریخ تمدن اسلامی و جهانی از منزلت و جایگاه خاصی برخوردار بوده و سهم ایران در تألیف، تهیه، تذهیب و ترویج میراث خطی مسلمین بسیار ارزنده است. طبق بررسی‌های انجام شده توسط محققان، تعداد کلی کتب خطی مسلمین حدود یک میلیون نسخه است که بیش از ۶۵۰ هزار نسخه آن عربی و بیش از ۲۵۰ هزار نسخه فارسی و نزدیک به ۱۰۰ هزار نسخه ترکی و غیره می‌باشد که در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز فرهنگی ممالک مختلف نگهداری می‌شود.

طبیعی است که آمار فوق کامل و جامع نمی‌باشد، به طوری که تعداد قابل توجهی از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های شخصی و جاهای دیگر هنوز فهرست‌نویسی نشده است و از سوی دیگر، مقداری از اسناد و میراث خطی در گوشه و کنار جهان پراکنده شده و به همین دلیل محققان در زمان حاضر اطلاعات دقیق درباره تعداد و مشخصات میراث خطی فارسی در دست ندارند.

یکی از دلایل اصلی انتشار میراث خطی فارسی در خارج از محدوده این سرزمین با مقام و نقش زبان و فرهنگ ایرانیان در ایجاد و تکامل آثار ادبی و علمی جهان اسلامی ارتباط دارد. در تألیف آثار مسلمین که اصولاً از زبان‌های عربی، فارسی و ترکی استفاده شده است، زبان فارسی بعد از عربی در جای دوم قرار می‌گیرد.

بسیاری از ادیبان، عارفان و دانشمندان آسیای صغیر، قفقاز، آسیای میانه، پاکستان و شبه‌قاره هند آثار خود را علاوه بر زبان‌های مادری و عربی، به زبان فارسی نیز تألیف می‌کردند.

در این رابطه نقش و خدمات آذری‌ها در تألیف آثار فارسی بیش از ملل دیگر قابل توجه و تأمل است. جمعی از سخن‌سرایان فارسی‌زبان آذربایجان مانند نظامی گنجوی، خاقانی شیروانی، صائب تبریزی و مغربی تبریزی آثار ادبی خود را به فارسی سروده‌اند و همچنین بسیاری از شاعران آذربایجان از قبیل عمادالدین نسیمی، شاه اسماعیل ختایی، محمد فضولی، سید ابوالقاسم نباتی و دیگران که در قرون اخیر می‌زیسته‌اند، دو زبانه بوده و اشعار خود را به فارسی و ترکی آذری تألیف کرده‌اند. برخی از شاعران آذربایجان دارای دو دیوان به زبان‌های فارسی و آذری می‌باشند و اغلب ادیبان آذری که در قرن نوزدهم میلادی می‌زیسته‌اند، آثار خود را به زبان فارسی و آذری تألیف کرده‌اند.

گذشته از اینها، بسیاری از عرفا، فضلا و علمای آذربایجان اغلب آثار خود را در رشته‌های مختلف به فارسی تألیف کرده‌اند. باید خاطر نشان ساخت وقتی که مسئله فرهنگ و تمدن ایرانیان مطرح می‌شود، آذربایجان و آذری‌ها را نمی‌توان از آن جدا دانست، زیرا همه آنها در طول هزاران سال از مشترکات تاریخی، فرهنگی و دینی برخوردار بوده و در آفرینش، تکامل و شکوفایی میراث علمی، هنری و فرهنگی غنی سهم ارزنده‌ای داشته‌اند.

در تحقیق و تشخیص کتب خطی سه عامل زبان، نویسنده و صفحه‌آرایی مورد توجه قرار می‌گیرند؛ یعنی زبان نسخه خطی چیست، نویسنده آن کیست و توسط چه کسانی کتابت و صفحه‌آرایی شده است.

در شکل‌گیری و شکوفایی تمدن غنی اسلامی، به‌ویژه علوم عقلی، حکمت نظری و علمی، ادب و عرفان نقش غیر عرب‌ها و از جمله ایرانیان قابل توجه بوده و نه تنها عرب‌ها، بلکه غیر عرب‌ها نیز آثار خود را به عربی می‌نوشتند.

ایرانیان در طول قرون گذشته تألیفات فراوانی به عربی انجام داده‌اند و بنابراین آثار خطی عربی که نویسندگان آنها ایرانیان بودند، میراث مشترک ایرانی و اسلامی به‌شمار می‌رود. گذشته از آن، ایرانیان نسخه‌آرایی و تذهیب کتب خطی اعم از عربی و فارسی را که نویسندگان آنها نیز ایرانی و یا غیر ایرانی بوده‌اند، به کمال و شکوفایی رساندند. از این‌رو، کتب خطی که توسط خوشنویسان، مذهبیان، نقاشان و صحافان ایرانی کتابت، تزئین و صفحه‌آرایی شده‌اند، آثار هنر کتاب‌آرایی ایران محسوب می‌شوند و طبیعی است که نقش آذری‌ها نیز در این زمینه مهم بوده است.

پس وقتی که مباحث تحقیق تاریخ نسخه‌آرایی ایران مطرح می‌شود، باید موارد یاد شده را در کانون توجه قرار داد. یادآور می‌شود، در گنجینه نسخ خطی فرهنگستان علوم باکو علاوه بر آثار ادبی، علمی، فلسفی و عرفانی، شاهکارهایی از هنر خوشنویسان و مذهبیان ایرانی و آذری نیز نگهداری می‌شود.

انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان به‌عنوان گنجینه آثار خطی اسلامی در سال ۱۹۵۰ تأسیس گردید که در آن چند هزار نسخه اسناد، آثار و کتب خطی فارسی و ایرانی جمع‌آوری شده است. تعداد کلی اسناد و میراث خطی و چاپی قدیمی به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی در این گنجینه بالغ بر ۴۵ هزار نسخه است.

لازم به ذکر است که ۸۰-۷۰ درصد آثار خطی و میراث فرهنگی اسلامی این منطقه در دوره حکومت استالین تحت شعار مبارزه با فرهنگ ضد کمونیستی از بین رفته است. ولی نخبگان، روشنفکران و فرهیختگان آذربایجان توانسته‌اند بخشی از کتب خطی به حروف عربی را در دیوارها و انبارهای ساختمان‌های قدیمی مخفی کرده و نمونه‌های گران‌بهای نبوغ بشر را به نسل‌های آینده منتقل دهند.

مطالعه و تحقیق اسناد و آثار خطی ایرانیان در گنجینه باکو توسط محققان فرهنگستان علوم آذربایجان و انستیتوی نسخ خطی انجام گرفته و می‌گیرد.

فعالیت علمی محققان باکو در زمینه کتب خطی را می‌توان به شرح زیر جمع‌بندی و خلاصه کرد:

۱- فهرست‌نویسی (تهیه، تدوین و چاپ فهرست نسخ خطی فارسی در گنجینه فرهنگستان علوم آذربایجان)

۲- تهیه و تنظیم متون انتقادی آثار ادبی شاعران ایران و آذربایجان و چاپ آنها

۳- ترجمه برخی آثار مهم فارسی به آذری ترکی و یا روسی

۴- تحقیق در زمینه نسخه‌شناسی و کتاب‌آرایی

در مورد اول، باید اشاره کرد که تاکنون محققان انستیتوی نسخ خطی باکو ۳ جلد از کتب خطی فارسی موجود در این گنجینه را فهرست‌نویسی کرده‌اند که دو جلد آن به زبان روسی به چاپ رسیده و جلد سوم نیز آماده چاپ است.

فهرست‌های یاد شده شامل کلیه مشخصات کتب خطی فارسی می‌باشد که طی آن نام کتاب، نویسنده، تاریخ تألیف، موضوع و فصل‌بندی‌های نسخه خطی، تاریخ کتابت، نام کاتب، محل کتابت، نوع خط، مشخصات کاغذ و رنگ‌های مورد استفاده در صفحه‌آرایی و تزئین کتاب، سرلوح و عناوین، نوع جلد و غیره ذکر گردیده است.

در صفحه‌هایی از برخی نسخ خطی می‌توان مهرهای شخصی را مشاهده کرد. این مهرها و یادداشت‌های موجود نشان می‌دهد که این کتاب‌ها از شهری به شهر دیگر و از دست یک نفر به دست دیگری منتقل گردیده است.

گذشته از آن، برخی کاتبان علاوه بر نام خود محل کتابت و تهیه نسخه خطی را نیز ذکر کرده‌اند. بسیاری از آثار موجود در گنجینه انستیتوی نسخ خطی در تبریز، اصفهان، شیراز، بغداد و سایر مراکز علمی و فرهنگی ممالک اسلامی کتابت و تهیه و طی قرون مختلف از جایی به جای دیگر منتقل شده است.

در سال ۱۳۸۰ شمسی، یک جلد فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان (فهرست نامگو) توسط سازمان اسناد ملی ایران در تهران به چاپ رسیده است.

در زمان حاضر جلد سوم فهرست نسخه‌های خطی فارسی که شامل دیوان‌های خطی است و فهرست نسخ خطی فارسی مربوط به تاریخ نیز برای چاپ آماده هستند.

تصحیح متون ادبی و نشر آنها از محورهای اصلی فعالیت مراکز علمی خاورشناسی شوروی سابق بود و در این میان محققان فرهنگستان علوم آذربایجان نیز کارهای ارزنده‌ای انجام داده‌اند. دانشمندان آذری به تهیه متون انتقادی آثار خطی فارسی توجه بیشتری مبذول داشته و دارند، زیرا جمعی از ادبا و عرفای آذربایجان آثار و اشعار خود را به فارسی تألیف کرده و سروده‌اند. از متون علمی و انتقادی آثار خطی فارسی که توسط محققان آذربایجان تصحیح و تهیه شده خمسه (پنج گنج) نظامی گنجوی، خمستین عبدی‌بیگ شیرازی، مثنوی گلشن راز شیخ محمود شبستری و دیوان اشعار امیر شاهی سبزواری قابل ذکر هستند.

برخی کتب خطی فارسی متعلق به نویسندگان و ادبای آذربایجان نایاب و کم‌یاب هستند و نسخه‌های آنها بیشتر در محدوده جمهوری آذربایجان پیدا می‌شود.

نسخه‌های دیوان اشعار رحمتی تبریزی، بهار شروانی، عبدالخالق جتتی، میرمحسن نواب، عباس‌قلی آقا باکی خان اف، سید عظیم شیروانی و حیران خانم از این قبیل هستند.

در گنجینه نسخ خطی باکو بیش از ۲۰ کتاب خطی فارسی میرمحسن نواب قره‌باغی که در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی می‌زیسته است، نگهداری می‌شود.

این نویسنده علاوه بر دیوان‌های فارسی، ترکی و تذکره، دو مثنوی بحرالحزن و کنزالمحن در مصیبت امام حسین (ع) و چند رساله در رد فرقه‌های بابی و بهایی تألیف کرده و کلیه نسخ آثار وی به خط مصنف کتابت شده‌اند.

تعدادی از کتب خطی گنجینه فرهنگستان علوم باکو از نظر کتابت و خوشنویسی، تزئین و صفحه‌آرایی قابل توجه هستند که اشاره به برخی از آنها خالی از فایده نیست:

کلیات نفیس خاقانی شروانی کتابت شده در قرن نهم هجری از کتابخانه رضاعلی میرزا فرزند بهمن میرزا قاجار، نسخه کامل و تزئینی است.

نسخه دوجلدی کامل کتابت انبیا نامه تألیف ابواسحاق ابراهیم بن عبدالله حسین شبستری عیانی، بسیار کم‌یاب است. از بین نسخ خطی خمسۀ نظامی چند نسخه قابل توجه هستند: یک نسخه بسیار زیبا متعلق به قرن نهم هجری است که با خط نسخ کتابت شده و چند نسخه دیگر نیز از نظر صفحه‌آرایی و تصویر مینیاتور قابل ذکر است. یک نسخه بسیار زیبا و تزئینی با ۲۷ مینیاتور متعلق به مکتب تبریز، از نظر صفحه‌آرایی و هنر نقاشی حایز اهمیت می‌باشد.

مثنوی عرفانی گلشن راز از شیخ محمود شبستری، نسخه فوق‌العاده زیبا به خط میرعلی تبریزی دارای صفحات تزئینی و نقاشی شده از شاهکارهای هنر کتاب‌آرایی ایران است.

هم‌چنین دیوان امیرشاهی سبزواری به خط سلطان‌علی مشهدی با طرح صحافی و نقاشی کامل و طلااندازی صفحات، یک نسخه بسیار نفیس از بوستان شیرازی به خط همان سلطان‌علی، تاریخ کتابت ۸۹۹ ق و دارای یک عدد مینیاتور زیبا و نیز دیوان خطی حافظ به خط هدایت‌الله بن شکرالله به تاریخ ۱۰۸۱، نسخه تزئینی با ۷ مینیاتور زیبا از نسخ مهم فارسی به‌شمار می‌روند.

کتاب خطی فارسی در گنجینه باکو علاوه بر آثار ادبی، کلیۀ رشته‌های علوم رایج در قرون وسطی را به شرح زیر دربرمی‌گیرد:

علوم قرآنی، حدیث و معارف اسلامی، اصول، فقه، کلام، عقاید، اخلاق و عرفان، منطق، فلسفه و حکمت، تاریخ، جغرافیا، ملل و نحل، طب، داروشناسی، شیمی و معدن‌شناسی، ریاضی، جبر و هندسه و موسیقی، نجوم و اخترشناسی. برخی آثار خطی فارسی موجود در گنجینه باکو در هیچ‌کدام از کتابخانه‌ها و موزه‌های معروف دنیا نبوده و در فهرس آنها ذکر نگردیده است. در این بین اشاره به دو کتاب خطی پر حجم که در پزشکی و داروشناسی تألیف شده است، ضروری به نظر می‌رسد. عنوان کتاب اول ارواح‌الاجساد و نویسنده آن شمس‌الدین بن کمال‌الدین کاشانی است. در مقدمه نسخه حاضر گفته می‌شود که نویسنده قبل از تألیف این کتاب، آثار جالینوس، بقراط، زکریا رازی، ابن‌اسحاق، ابن‌سینا، ابن‌بیطار، ابوسهل مسیحی و سید اسماعیل گرگانی را به

دقت بررسی کرده و براساس مطالعات و تجربیات خویش آن را به رشته تحریر درآورده است. این کتاب مشتمل بر دو بخش در پزشکی (۳۴ باب) و داروسازی (۴۰ باب) می‌باشد. کتاب دوم ذخیره نظام‌شاهی نام دارد و نویسنده آن رستم گرگانی است. این عنوان در فهرست منزوی نیامده است. نویسنده آن را به نام ابوالفتح نظام‌شاه پادشاه دکن (هند) تألیف نموده و نسخه حاضر در عصر نویسنده کتابت شده است. در مقدمه این نسخه آمده است این ترجمه فارسی کتاب المغنی‌ای بيطار در داروسازی و پزشکی است که نویسنده آن را با مطالعات و تجربیات خود تکمیل کرده است. تعدادی از کتب خطی فارسی از گنجینه باکو تحت عنوان جُنگ‌های ادبی که شامل گزیده‌ای از اشعار سخنوران فارسی‌زبان هستند، نسخه‌های منحصر به فرد محسوب می‌شوند.

تهیه‌کنندگان جُنگ‌های خطی، این مجموعه را بنا به ذوق سخن‌سنجی و درایت ادبی خود به صورت گلچین از نمونه‌های زیبای شعر فارسی درآورده‌اند. برخی از جُنگ‌های خطی دو زبانه و یا سه زبانه بوده و اشعار فارسی، عربی و آذری در یک نسخه جمع‌آوری شده و تعدادی از آنها حاوی غزلیات و برخی دیگر نیز شامل تکبیت‌ها و قطعاتی از اشعار سخنوران مختلف می‌باشند و گاهی اشعار ۵۰ تا ۲۵۰ سخنور در یک بیاض جمع شده است.

انواع جُنگ‌های خطی نیز متفاوت بوده و نویسندگان در انتخاب اشعار برای گنجاندن در مجموعه خود با پیروی از روش‌های جداگانه موضوعات، مفاهیم و تعبیرات خاصی را ملاک قرار داده و نوعی مقدمه تحقیق و نقد تطبیقی آثار شعرای آذری و ایرانی را فراهم آورده‌اند. کتب خطی که به خط مصنف تحریر و یا از روی نسخه اصل کتابت شده به عنوان منابع معتبر، اهمیت بیشتری دارند و برخی آثار خطی کمیاب نیز از این قبیل هستند. در این رابطه به ذکر چند نسخه خطی از گنجینه باکو اکتفا می‌کنیم: تذکره گلشن محمود اثر محمود میرزا قاجار که در سال ۱۲۳۶ق به خط مصنف کتابت شده، مجموعه رسایل شیخ بهایی که از روی نسخه اصل کتابت شده، رجوم الشیاطین تألیف حاج کریم‌خان ابن ابراهیم در عرفان که به خط مصنف کتابت شده، مشاغل الانوار فی مجالس الابرار تألیف عبدالکریم بن محمدباقر در مقامات ائمه و حقیقه محمدیه

و مقامات عرفانی که در کتابخانه‌های دیگر موجود نیست و نویسنده آن در مقدمه می‌گوید، وی از دودمان ملامحسن فیض کاشی بوده و این نسخه نیز به خط مصنف تحریر شده است.

ترجمه آثار خطی فارسی به آذری محور دیگری از فعالیت محققان فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان است که برخی از آنها را یادآور می‌شویم: تنسوق‌نامه ایلخانی، زیج ایلخانی، اخلاق ناصری، بیست باب در اسطرلاب، اوصاف الاشراف از آثار خواجه نصیرالدین طوسی، ترجمه بخشی از کتاب تحفه حکیم مؤمن و غیره. چنان‌که در آغاز این مقاله اشاره شد، جمعی از کتب خطی فارسی از نظر هنر صفحه‌آرایی، تذهیب و خوشنویسی شایان توجه بوده و میراث گنجینه باکو نه تنها به صورت منابع اصیل، اندوخته‌های ادبی و علمی گذشتگان را به نسل آینده منتقل می‌کنند بلکه به عنوان آثار هنری خوشنویسان، مذهبان و مصوران و نقاشان ایرانی قابل تأمل هستند. عناوین و جداول تزئینی و مرصع، سرفصل‌های مُذهب و مرصع با رنگ‌های طلایی، قرمز، آبی، نقره‌ای، لاجوردی و شنگرفی، سرلوح و سرترنج کتیبه‌ای مزین به نقوش اسلیمی و ختایی، حواشی تشعیرسازی شده، صفحه‌آرایی با دو عنوان مقابل هم، مرصع‌سازی و حاشیه‌سازی، تذهیب اوراق به طلالاندازی بین السطور از ویژگی‌های هنر نسخه‌آرایی کتب خطی فارسی به‌شمار می‌روند که باید مورد توجه محققان قرار گیرد. گفتنی است که بهترین شاهکارهای هنر مینیاتور ایران و آذربایجان در کتب خطی فارسی متجلی شده و نسخ خطی گنجینه باکو از نظر شناخت مکاتب و اسالیب رایج در این نوع نقاشی منابع اصیل و ارزنده به‌شمار می‌روند. کتب خطی فارسی علاوه بر نقاشی و صفحه‌آرایی از نظر جلدسازی و صحافی نیز دارای اسالیب و انواع خاصی می‌باشند. جلد ضربی دارای ترنج و لچک و کتیبه، جلد روغنی با نقش‌های طبیعی و گل و بوته، جلد معرق ضربی دارای سرطبل و شمسه منقش و طلایی، جلد‌های زبرین و زرین با قالب مهرکوبی طلایی از این قبیل هستند.

جلدهای بیرونی دارای حاشیه‌ای از لوحه‌های مستطیل شکل و آذین‌های گل چهارپر و نوار طلایی و قالب مهرکوبی شده می‌باشند و طرح کلی این لوحه‌ها شامل نقش ترنجی است که روی محور عمودی باریک و به سرترنج‌های کوچک‌تر منتهی می‌شود.

جلدهای درونی به منبت‌کاری نقوش ظریف گل و بوته و یا لچک‌ها و ترنج میانی مزین شده و گاهی نیز میان آنها تصاویر حیوانات و مرغان، میان درختان و گل‌ها منقش شده و به صورت نقاشی مینیاتور درآمده‌اند.

در پایان این مقاله می‌توان وظایف خطیری که در زمینه تحقیق آثار خطی فارسی در برابر محققان باکو قرار دارد به شرح زیر خلاصه کرد:

- ۱- تسریع در امر تهیه و چاپ فهرست نسخ فارسی و ارتقای سطح تحقیق آنها؛
- ۲- تدوین و تنظیم متون انتقادی آثار مهم خطی؛
- ۳- تحقیق، نقد، ترجمه و چاپ نسخ نایاب فارسی که تنها در باکو موجود هستند؛
- ۴- پژوهش و تحلیل مبانی هنر کتاب‌آرایی ایران براساس منابع خطی؛
- ۵- گسترش روابط و همکاری با گنجینه‌های خطی و مراکز میراث فرهنگی ایران و کشورهای آسیا به منظور مبادله تجربیات علمی و تبیین روش‌های جدید برای ارتقای سطح شناخت و آثار خطی ایرانی.

منابع

- Akhimushkin, O., "The Rule of manuscripts in oriental Culture", *The Persian manuscripts*, (in Russian), Moscow, 1987.
- Geyushov, N., *The Catalog of Persian manuscripts*, Azerbaijan Academy of Sciences (in Russian), Vol. 1, Baku, 1994.
- Geyushov, N; N. Nacafov, *The Catalog of Persian manuscripts*, Azerbaijan Academy of Sciences (in Russian), Vol. 2, Baku, 2001.
- *The Manuscript's treasure of Azerbaijan*, Baku, 1983.